

Tusculum

2024
SOLIN-17

Nakladnik

Javna ustanova u kulturi
Zvonimir Solin
Kralja Zvonimira 50
Solin

Za nakladnika

Tonći Čićerić

Glavni urednik

Marko Matijević

Uredništvo

Joško Belamarić
Nenad Cambi
Dino Demicheli
Josip Dukić
Arsen Duplančić
Miroslav Katić
Dražan Maršić
Ivana Odža
Michael Ursinus

Grafičko oblikovanje i priprema za tisak

Marko Grgić

Izrada UDK-a

Iva Kaić

Tisak

Jafra Print d. o. o.

Naklada

500 primjeraka

Izdavanje časopisa novčano podupire Grad Solin.

UDK 908(497.5-37 Solin)

Tiskana inačica: ISSN 1846-9469

Mrežna inačica: ISSN 1849-0417

Tusculum

Časopis za solinske teme

17

Solin, 2024.

Sadržaj

7-14	Dino Demicheli	Nadgrobní titul obitelji <i>Trosius</i> pronađen u zapadnim salonitanskim bedemima
15-32	Irena Radić Rossi – Alice Lucchini	Drugi rimski brod na Trsteniku u Kaštel Sućurcu
33-41	Inga Vilogorac Brčić	<i>Matres Delmatarum</i> Kult Velikih Majki u Saloni
43-63	Luka Donadini	Religija, kult i moralnost u Saloni (III) Etička misao u nadgrobnome natpisu
65-85	Nada Topić	Prilog poznavanju povijesti knjižnica i čitaonica na području Solina
87-101	Marko Matijević	Građa iz solinske povijesti (II)
103-119	Blanka Matković	Djelovanje poslijeratne protukomunističke »reakcije« u Solinu kroz UDB-in dosje Živka Grubića (1950. – 1952.)
121-150	Žana Medved – Marko Matijević	Solinske teme na filatelističkim izdanjima Hrvatske pošte
151-180	Mirko Jankov	Iz repertoara Pučkih pivača Gospe od Otoka – Solin: Osam reinterpetiranih napjeva
181-190	Ivana Odža	Izvandomovinska čežnja Duške Crmarić Tomašić
191-192		Naputak suradnicima <i>Tusculuma</i>

Luka Donadini

Religija, kult i moralnost u Saloni (III)

Etička misao u nadgrobnome natpisu

Luka Donadini

Arheološki muzej u Splitu

Zrinsko-Frankopanska 25

HR, 21000 Split

luka.donadini11@gmail.com

Posljednji rad u seriji *Religija, kult i moralnost u Saloni* proučava pojavu etičke misli na salonitanskome natpisu na kojemu je za zaštitu grobnoga mjesta primijenjen oblik poznatoga moralnog načela, tzv. zlatno pravilo. Cilj rada je postaviti načelo sa salonitanskoga natpisa u korelaciju s moralnim vrijednostima i principima starovjekovnih etičkih sustava uz posebno usmjerenje na rimsku, judaističku i ranokršćansku književnu baštinu. Proučavanjem građe o rimskoj književnoj baštini uočena je pojava raznolikih oblika toga načela u stoičkoj filozofiji Seneke i Epikteta te u djelima *Izreke Izidorove* i *Historia Augusta*, u judaističkoj tradiciji pravilo se javlja u *Knjizi o Tobitu* i Hileovu učenju, a kršćanstvo ga je poznavalo kroz evanđeoske tekstove i ranokršćanska djela *Didaché* i *Didaskalia*. Uspostavom korelacije između salonitanskoga natpisa i fragmenata iz starovjekovne književnosti potvrdit će se postojanost etičke misli u salonitanskoj evidenciji, što nam omogućava uvid u misaoni život starovjekovnoga grada. Zanimljiv dodatak istraživanju je to da, s obzirom na očuvanost pisanih povijesnih izvora i epigrafske građe, salonitanski natpis zasad možemo prepoznati kao najstariji sačuvani trag negativne formulacije tzv. zlatnoga pravila na latinskome jeziku.

Ključne riječi: zlatno pravilo, moralnost, religija, kult, Salona, etika

UDK: 292.21(398 Salona):726.82

17:003.071(398 Salona)

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 2. srpnja 2024.

1. Uvod

U živopisnoj svakodnevicu 2. i 3. stoljeća salonitansko je stanovništvo dolazilo u dodir s raznolikim oblicima religijskih vjerovanja i obrednih radnji. Prilazeći gradu iz kopnenoga zaleđa putnik je prolazio kroz pastoralni krajolik nad kojim je gospodario Silvan, božanski vladar nepristupačnih i divljih predjela, od koga su molitelji u opasnim i neizvjesnim okolnostima tražili spas i očuvanje života.¹ Podalje od obronaka Kozjaka i Klisa put je vodio

kroz obrađene krajolike i zemljoposjednička imanja nad kojima je gospodario Liber, božanski pokrovitelj plodnosti i vegetacije.² Pod okriljem gradskih bedema pomoć i zaštitu cjelokupnome stanovništvu pružao je božanski vladar rimskoga društva, Jupiter.³ Osim toga, salonitanski molitelji ispunjavali su zavjete, posvećivali natpise te posjedovali game i kipiće s prikazima Venere, Minerve, Junone, Merkura i drugih, tradicionalnih božanstava čiji

1 ILJug 2774: *Silvano Aug(usto) sacr(um) pro salute et reditu Luci Pomponi / Valentini Lucius Pomponius Restutus cliens*; EDH HD027942; S. Bekavac 2011, str. 159; S. Bekavac 2015, str. 99-100; L. Donadini 2021, str. 50.

2 Potvrdu Liberova štovanja na području salonitanskoga agera nalazimo gotovo uza same gradske bedeme. Na području današnjih Manastirina pronađeni su tragovi imanja čiji je kompleks uključivao arhitektonsku gredu s natpisom *Liber patri* (CIL 3, 14672) te žrtvenik s natpisom *Sacrum Libro* (ILJug 673). I. Matijević – A. Kurilić 2011, str. 154; L. Donadini 2021, str. 56.

3 S područja Salone i njezina agera potječu najmanje 43 natpisa s posvetom Jupiteru. M. Sinobad 2010, str. 148; L. Donadini 2022, str. 49.

su likovi tvorili religijsku i kulturnu sferu starovjekovnoga Mediterana i njegova zaleđa.⁴

Zalazeći u sjeveroistočni dio grada salonitanski je posjetitelj mogao vidjeti hram Velike Majke koji je lokalno stanovništvo iz temelja obnovilo nakon požara.⁵ Ta drevna božica u Saloni gospodarila je nad vjerskim udruženjima (*cognationes*) pružajući sljedbenicima kolektivnu dobrobit i zaštitu. U njezinu čast salonitanski su molitelji podizali svetišta i prilagali zavjetne darove, a tijekom ožujka slavili bi spomen na tragično stradalog mitskog mladića Atisa, kojega božica kažnjava zbog prijestupa i napuštanja njezine službe.⁶ Ako je vjerovati starovjekovnim piscima, metroačka je religija uz javne svetkovine sadržavala i tajnovite oblike slavljenja i služenja božanstvima. Naime, književna vrela donose vijest da su revni sudionici metroačkoga kulta stupali u božičinu službu obavljajući misterije te izvršavajući čin emaskulacije po uzoru na mitskoga Atisa.⁷ Nadalje, ponirući u sfere religije i kulta u Saloni tijekom 3. stoljeća zainteresirani je posjetitelj mogao uočiti da pojedinci vjerno štiju kultove egipatskoga porijekla nad kojima vladaju Serapis, božanski pokrovitelj ozdravljenja, te Izida, drevna vladarica kozmosa i zaštitnica gradova i obitelji.⁸ Prema starovjekovnim piscima sljedbenici egipatskih kultova mogli su posvetiti živote božanskoj Izidi kroz dugotrajno učenje, a konačno i kroz obredno savladavanje kušnje, umiranje i ponovno rađenje.⁹ Naposljetku, nekadašnji Salonitanci mogli su uočiti da se pojedini muškarci nazivaju braćom (*frater*) i da vrše obrede u čast nepobjedivoga Sola i njemu pridružena Mitre.¹⁰ Kao posvećeni sljedbenici, mitraisti su za vrijeme zemaljskoga života oponašali prolazak duše kroz astralne sfere trpeći pritom obredno napredovanje kroz sedam inicijacijskih stadija.¹¹

Tragajući za salonitanskom potvrdom specifičnih religijskih vjerovanja i obrednih radnji, u okviru serije *Religija, kultura i moralnost u Saloni* usporedili smo starovjekovna književna vrela i natpisnu građu, a prvi od proučenih fenomena bila su antička vjerovanja o odnosima između čovjeka i božanstava. Naime, starovjekovni pisci naglašavali su kako pojedinac treba brinuti da svojim radnjama ne uvrijedi božanstva i da ne izazove njihov gnjev, već da ispravnim radnjama prizove nadnaravnu pomoć i milost.¹² Stoga je prvo pitanje u okvirima serije bilo postoji li potvrda da su sljedbenici antičkih religija i kultova u Saloni vjerovali da čovjek treba brinuti o vlastitu djelovanju prema nadnaravnim bićima.

Primjer: Uputa s Jupiterova žrtvenika. U potrazi za tragovima religijskih vjerovanja, prvim radom unutar serije obrađen je jedini poznati primjer iz salonitanske građe koji potvrđuje postojanje svojevrstnih zakona i uputa glede javno dostupna žrtvenika iz 2. stoljeća.¹³ Iako nam sadržaj spomenutih zakona nije poznat, natpis sa žrtvenika donio je uputu namijenjenu moliteljima koja tvrdi da »ako netko hostijom prinese žrtvu, a *magmentum* ne izloži, tada se prinos smatra pravilno izvedenim«. ¹⁴ Ovo pravilo sa salonitanskog natpisa određivalo je narav obrednih radnji usmjeravajući štovatelje na to da je njihov prinos valjan i da neće uvrijediti bogove čak i ako za vrijeme obreda ne ponude *magmentum*, odnosno »dodatne dijelove žrtvovane životinje«. ¹⁵

Uzevši u obzir korelaciju između epigrafskoga sadržaja i šire književne tradicije staroga vijeka, elementi sa salonitanskoga žrtvenika ukazali su na postojanje upute koja je nekoć služila kao obredni orijentir moliteljima informirajući ih »koja obredna radnja se smatra ispravnom«. Zbog toga možemo potvrditi da u Saloni doista nailazimo na

4 Dio evidencije o salonitanskom štovanju Venere, Fortune, Minerve, Junone i ostalih božanstava poput Marsa: M. Sanader 2008, str. 173-177. Evidencija objavljenih sadržaja koji ukazuju na štovanje Merkura u Saloni: B. Lovrić 2018, str. 123-127. O štovanju dvanaest tradicionalnih božanstava u starome vijeku, uz osvrt na razdoblje od 1. do 3. stoljeća: C. R. Long 1987.

5 CIL 3, 14674: [*Aedem Matri Magnae igne co]nsumptam res p[ublica] Salonitanorum / [ex voto sumptu suo a solo r]estituit. EDH HD061572; J. Medini 1981, str. 197; I. Vilogorac Brčić 2018a, str. 20, 25; L. Donadini 2023, str. 46.*

6 S. Bekavac 2013, str. 197; I. Vilogorac Brčić 2018a, str. 81-82; L. Donadini 2023, str. 46.

7 Ath. 476 F; Firm. Mat. Err. prof. rel. 18, 1; G. E. Myloans 1961, str. 221-222; M. J. Vermaseren 1977, str. 116, 118; R. Turcan 1996, str. 53; I. Vilogorac Brčić 2018a, str. 126; L. Donadini 2023, str. 47.

8 J. Ferguson 1970, str. 36; J. Godwin 1981, str. 125; P. Karković Takalić 2019, str. 409; L. Donadini 2021, str. 64-65. O građi povezanoj uz štovanje egipatskih kultova, metroačke religije i mitraizma vidi više u: I. Vilogorac-Brčić – P. Selem 2012.

9 J. Ferguson 1970, str. 107-108; P. Selem 1997, str. 25; L. Donadini 2021, str. 124.

10 Mitraizam u Dalmaciji i Panoniji: P. Selem 1986. O mitraičkoj zajednici: P. Selem 2005; 2008. O tragovima mitraičkih svetišta na salonitanskom području: P. Karković Takalić 2019, str. 426; L. Donadini 2021, str. 71-73. O tragovima mitraista u Saloni: CIL 3, 8678; CIL 3, 1955; Ž. Miletić 1996, str. 162-163; ROMIS, str. 172-174; P. Karaković Takalić 2019, str. 437-438; L. Donadini 2021, str. 73-74.

11 Ž. Miletić 1996, str. 73, 95, 127-128, 146; J. Alvar 2008, str. 199; L. Donadini 2021, str. 125-126.

12 L. Donadini 2022, str. 47-48; 2023, str. 41.

13 W. Van Andringa 2007, str. 90; K. A. Giunio 2013, str. 105; S. Bekavac 2020, str. 33; L. Donadini 2022, str. 49-50.

14 L. Donadini 2022, str. 50.

15 K. Latte 1960, str. 389-390; L. Donadini 2022, str. 50.

zastupljenost normativnih elemenata antičkoga bogoslužja, čijim su praćenjem Salonitanci mogli biti uvjereni da je njihov način žrtvovanja ispravan te da neće pogriješiti u kulturnim radnjama i da neće uvrijediti štovana božanstva.¹⁶

U drugome radu proučen je fenomen koji se temeljio na vijestima starih pisaca da su određeni pojedinci obavljali tajanstvene i javno nedostupne obrede, služili božanstvima i mijenjali vlastiti način postojanja.¹⁷ Za ispunjenje istraživačkoga cilja na području antičke Salone obrađen je natpis koji ukazuje na postojanje kulturnoga inventara u okvirima nekadašnjega svetišta Velike Majke (*Religija, kultura i moralnost u Saloni (II). Misteriji u čast Velikoj Majci*). Pitanje kojim smo se vodili bilo je možemo li inventar iz svetišta povezati s tajanstvenim misterijama i inicijacijskim obredima.

Primjer: Misteriji u čast Velike Majke. U potrazi za tragovima inicijacijskoga obreda i misterija u Saloni, drugim radom unutar serije obrađen je natpis sa žrtvenika čije elemente vežemo uz tajnovite svetkovine u čast Velike Majke.¹⁸ Taj natpis govori o darivanju predmeta malenome metroačkom svetištu, a među prvim objektima spominju se udaračka glazbala korištena tijekom javnih svetkovina, *cymbala* i *tympana*. Uz historiografske interpretacije, izvještaji starovjekovnih pisaca pokazuju da su spomenuti predmeti korišteni u metroačkim misterijima kao mediji mistične gozbe ili obrednoga pročišćenja.¹⁹ Posljednji od darovanih predmeta u natpisu nazvan je *forfices*, a drži se da je taj nejasno definiran objekt bio instrument nalik hvataljkama. Prema jednom od interpretacijskih pravaca uporaba hvataljki u okvirima metroačkoga kulta ostvarivala se u obrednoj emaskulaciji muškaraca ili prilikom devirilizacije žrtvene životinje, čime su pojedinci odstranjivali moć i zemaljsku čežnju te stupali u službu drevne frigijske božice. Stoga, pojava *cymbala* i *tympana* u salonitanskome svetištu sugerira provedbu misterija, dok pojava hvataljki (*forfices*) ukazuje na inicijacijski obred u čast Velike Majke.²⁰

Dovodeći pojmove sa salonitanskoga natpisa u relaciju sa starovjekovnim informacijama o tajanstvenom i krajnje nedostupnom obredu u čast Velike Majke, uočeno je da, iako se spomenuti predmeti doista javljaju u izvorima, jasna potvrda misterija ili inicijacijskih obreda u jedinstvenome empirijskom slučaju, kao što je Salona, zahtijeva slojevit pristup te suočavanje s mnogostrukim interpretacijskim mogućnostima.

Nakon potrage za elementima starovjekovnih vjerovanja i bogoštovlja, zadatak ovoga rada je pružiti odgovore na pitanje nalazimo li u Saloni potvrdu tragova etičke misli koju možemo povezati sa starovjekovnom misaonom baštinom. Potragu ćemo posebno usredotočiti na tragove etičke misli u religijskim vjerovanjima, a pri istraživanju naznaka antičke moralnosti koristit ćemo se deskriptivnim pristupom koji shvaća moralnost kao propis za djelovanje, a kojega promiče društvo ili određena skupina.²¹ Dotični propis u Saloni raslojit ćemo uporabom starovjekovne književne građe.²²

2. Tragovi etičke misli u Saloni

Pored crkvice sv. Nikole u Solinu, dvjesto pedeset metara jugozapadno od lokaliteta Marusinac, pronađeni su godine 1954. srednjovjekovni grobovi obloženi antičkim ulomcima među kojima se nalazila i dvodijelna ploča s natpisom nadgrobnoga karaktera, a elementi se danas čuvaju u Arheološkome muzeju u Splitu (AMS-A-5501).²³

Kad su istraživači pokušali spojiti ploče i pročitati natpis, uočili su da određeni redci u tekstu odudaraju od drugih.²⁴ Alvaro D'Ors i Branimir Gabričević predložili su da nepoklapanje u tekstu nastaje zbog nedostatka površine ili zbog klesarove nepismenosti, dok su autori ILJug-a smatrali da je možda riječ i o ulomcima različitih spomenika.²⁵ S druge strane, Rudolf Egger pretpostavio je da su dijelovi natpisa nekoć stajali kao dovratnici dvojih vrata, a Françoise Prévot zaključio je da su ploče doista bile dio dovratnika, ali ne dvojih, već jednih vrata na ulazu

16 L. Donadini 2022, str. 50.

17 H. W. Pleket 1981, str. 160-161, 166, 178-179; J. Alvar 2008, str. 158-162; L. Donadini 2023, str. 42.

18 CIL 3, 1952 = CIL 3, 8567; EDH HD052014. O natpisu su ranije pisali: W. Kubitschek 1896, str. 87-89; H. Graillot 1912, str. 492; M. J. Vermaseren 1977, str. 142-143; J. Medini 1981, br. 34; A. Nikoloska 2010, str. 47, l. 11. 6; ROMIS, str. 96-98, br. 19; I. Vilogorac Brčić 2018b, str. 126; L. Donadini 2023, str. 47.

19 L. Donadini 2023, str. 48.

20 Da je predmet mogao služiti za držanje predmeta: I. Vilogorac Brčić 2018b, str. 127, 182. Da je predmet korišten tijekom devirilizacije žrtvene životinje: A. Nikoloska 2010, str. 17. O devirilizaciji žrtvene životinje kao zamjenskome obredu za emaskulaciju muškaraca: M. G. Lancellotti 2002, str. 114-115; J. Alvar 2008, str. 275; L. Donadini 2023, str. 50-51.

21 B. Gert – J. Gert 2017; Donadini 2021, str. 24.

22 Idući dio rada utemeljen je na diplomskom radu koji je 2021. godine obranjen na Odsjeku za povijest Filozofskoga fakulteta u Splitu: L. Donadini 2021, str. 74-105, 127-140.

23 Više o mjestu pronalaska: B. Gabričević 1987, str. 236. Natpis je zajedno s bibliografijom opsežno opisan u: Salona IV, 69.

24 ROMIS, str. 196.

25 B. Gabričević 1987, str. 238-239; ROMIS, str. 196.

u salonitansku grobnicu.²⁶ S pozicije dovratnika, natpis je po svemu sudeći igrao ulogu zaštite grobnoga mjesta i odvratanja potencijalnih oskrvnitelja,²⁷ a cjelovit tekst u prijevodu glasi:

»[Ovaj grob] ako tko oskrvniti bude htio,
neka se na nj srde bogovi.
Kolikogod njih Rimljani, Židovi ili kršćani obožavaju,
štuju (oni) i bogove Mane.
Nitko ono što ne želi da mu se dogodi, ne treba činiti.«²⁸

Spominjući pojmove *Iudei* i *Crissiani*, salonitanski nalaz donosi vrijedan epigrafski trag o postojanju židovske i kršćanske zajednice u Saloni, a kako se natpis istodobno obraća i Rimljanima, istraživači su ga datirali u drugu polovinu 3. stoljeća ili početak 4. stoljeća; u doba kad je u Saloni još uvijek postojala tradicionalna rimska religija i kad kršćanstvo još uvijek nije imalo dominantnu ulogu u starovjekovnoj duhovnosti.²⁹ Ipak, ono što je bitno u našem istraživanju starovjekovne misaonosti nalazi se na kraju teksta. Naime, prizivajući srdžbu bogova i pozivajući na poštovanje prema dušama mrtvih, natpis na dovratniku salonitanske grobnice uposlio je i treći oblik zaštite koristeći tzv. zlatno pravilo (naziv iz 18. stoljeća), moralno načelo koje s dovratnika salonitanskoga groba opominje čovjeka da promisli o naravi svojih djela i o načinu vlastita ponašanja. Latinski natpisi slična značenja javljaju se još u dva primjera, a jedan od njih pronađen je upravo u Saloni.

Drugi salonitanski primjer ocrta se u Mucijanovu nadgrobnome natpisu. Pronađen u okviru mauzoleja istočno od ceterijalne bazilike na Manastirinama,³⁰ ovaj spomenik od lapora sadrži tekst u kojem je zaštita uspostavljena pozivanjem na nepovredivost grobnoga mjesta, a zatim i utjecanjem na čovjekovo ponašanje putem negativne formule zlatnoga pravila, koje u prijevodu glasi: »Nemoj činiti ono što ne želiš da drugi tebi učini.«³¹ Prema analogiji s drugim nadgrobnim natpisima sličnoga

Slika 1
Dvodijelna ploča s natpisom (AMS-A-5501) na kojemu se spominju Rimljani, Židovi i kršćani (snimio Tonći Seser)

materijala i izgleda, Gabričević je pretpostavio da Mucijanov natpis nije stariji od druge polovine 3. stoljeća, a Emilio Marin smješta ga u kraj 3. stoljeća.³² Posljednji od

26 Salona IV, 69.

27 B. Gabričević 1987, str. 238; ROMIS, str. 195; Salona IV, 69.

28 AE 2005, 1187; Salona IV, 69: -----] / [--- hanc sepultu]//ram si qu[is] // [de]asciare volu//erit habe[at]// [ir]ata numina // quitquit(!) [Ro]//[m]ani sive lude//i vel Crissi[an]i(!) // <venerantur> // colent e[ti]//[de]o[s] Manis(!) unus//quisque // quot sibi fi//[e]ri non vu[lt] // facere non // debet; EDH HD033618; D. Noy – A. Panayotov – H. Bloedhorn 2004, str. 24-27.

29 B. Gabričević 1987, str. 241; Salona IV, 69; I. Matijević 2020, str. 244-245. Međutim, valja napomenuti da određeni autori zaključuju da natpis u trećemu retku umjesto s [Ro]//[m]ani treba nadopuniti s [Pa]//[g]ani što ujedno pomiče dataciju spomenika u kasnije razdoblje, u doba kršćanske političke, kulturne i društvene premoći, jer su tada izrazom *pagani* nazivani sljedbenici starih rimskih religija, a početkom 5. stoljeća izraz *pagani* spominje se i u pravnim formulacijama: Cod. Theod. XVI, 10, 24; B. Gabričević 1987, str. 240.

30 Više o kontekstu nalaza: A. Duplančić 2017.

31 *Quisquis petes Muciani memento(!) / qum(!) videas solum pendere / vide ne facias quod tibi fieri non vis / Mucianus Clo(dio) Secund[o] dedi locum.* B. Gabričević 1987, str. 245; ILJug 0705; EDH HD034114.

32 B. Gabričević 1987, str. 244, bilj. 2; E. Marin 1994, str. 48.

primjera zlatnog pravila u latinskoj epigrafici datira se u kraj 4. ili početak 5. stoljeća, a potječe iz Konkordije (*Concordia Sagittaria*). U tekstu natpisa pokojnik moli da nitko ne bude pokopan u njegovu lijesu pozivajući se da napisano jest (*scriptum est quod tibi fieri non vis alio ne feceris* – što ne želiš da se tebi učini, ne čini drugome.³³ Prema predočenim primjerima možemo zaključiti da se tzv. zlatno pravilo u natpisima javlja u različitim oblicima (tab. 1).

Poznata natpisna građa sadrži negativnu formulu tzv. zlatnoga pravila. Specifičnost negativne formule zlatnoga pravila očituje se pridijevanjem moralne neispravnosti (ne čini tako / ne radi tako) onome načinu ponašanja ili djelovanja koje činitelj ne bi poželio da se dogodi njemu. Prema tome, zlatno pravilo po načelu recipročnosti nalaže da je neispravna ona moralna radnja koju čovjek prosuđuje kao nepoželjnu i lošu, primjerice: ne čini tako da kradeš (jer ne želiš da ti se ukrade), ne čini tako da lažeš (jer ne želiš da ti netko laže), ne čini tako da ne poštuješ roditelje (jer želiš da tebe kao roditelja netko poštuje). S druge strane, pozitivna formulacija tzv. zlatnoga pravila očituje se pridijevanjem moralne ispravnosti za one radnje koje činitelj prosuđuje kao ispravne i dobre (čini tako / radi tako), zbog čega pravilo donosi poticaj i opravdanje za vršenje određenih djela poput: čini tako da pomažeš bližnjemu, čini tako da udijeliš milostinju, čini tako da poštuješ roditelje. Pozivanjem na poželjnost ili nepoželjnost određenoga načina ponašanja ili djelovanja, tzv. zlatno pravilo upošljava mehanizam racionalnoga promišljanja i suosjećanja s drugima na temelju pojedinčevih iskustava,

osjeta ili njihove anticipacije, a sustavi etičke misli koji uključuju to pravilo često donose i unaprijed pripremljene upute za čovjekovo djelovanje. Primjerice, etički sustav koji sadrži pravilo »ne čini drugome što ne želiš da se učini tebi« može sadržavati upute za moralno djelovanje poput: ne ukradi, ne ubij, ne laži, ne uništi, ne vrijeđaj roditelje, ne izdaj prijatelje itd.³⁴ Stoga, prije opisa tzv. zlatnoga pravila u starovjekovnim izvorima zadat ćemo i opis moralnih vrijednosti koje se javljaju u starovjekovnim izvorima koji su relevantni za ovaj rad.

Kao načelo moralnoga djelovanja i prosuđivanja, pravilo je poznato još od grčkih mislioca i biblijskih pisaca, a sv. Augustin u starome vijeku (kraj 4. i početak 5. stoljeća) tvrdio je da može biti primjenjivo kod svih ljudi, neovisno o različitostima i običajima.³⁵ U nastavku ćemo se zapitati postoji li neki sadržaj u starovjekovnoj religijskoj ili filozofskoj misaonosti koji je mogao nadahnuti antičke Salonitance da baš ovu moralnu maksimu primjene u zaštiti grobnoga mjesta. Detaljnije, na tragu natpisa s grobnoga dovratnika istražiti ćemo povezanost epigrafske građe i literarne evidencije promatrajući moralne vrijednosti i načela u trima skupinama: kod Rimljana, Židova i kršćana.

2.1. Romani

Na Gabričevićevu tragu, naziv *Romani* sa salonitanskoga natpisa odnosio se na sljedbenike rimskih religija i ceremonija ili starih zakona i tradicija (kraj 3. i početak 4. stoljeća).³⁶ Potražimo li tragove moralnih vrijednosti u starovjekovnoj književnoj baštini, uvidamo da antički autori

Izvor	Natpis s dovratnika (Solin)	Mucijanov natpis (Solin)	Natpis iz Konkordije (<i>Concordia Sagittaria</i>)
Natpis	<i>Unus quisque quot sibi fieri non vult facere non debet.</i>	<i>Vide ne facias quod tibi fieri non vis.</i>	<i>Quod tibi fieri non vis alio ne feceris.</i>
Prijevod	Nitko ono što ne želi da mu se dogodi, ne treba činiti.	Nemoj činiti ono što ne želiš da se tebi učini.	Što ne želiš da se tebi učini, ne čini drugome.

Tablica 1

Primjeri negativno oblikovanoga zlatnog pravila u nalazima iz Salone i Konkordije

33 CIL 5, 8738: *Fl(avius) Alatancus domest(icus) cum coniuge sua / Bitorta arc(a)m de proprio suo sibi co<m=NI>{i}/paraverunt petimus omn<e=l>m clerum / et cuncta(m) fraternitatem ut nullus / de genere nostro vel aliquis in hac / sepultura ponatur scriptum est / quod tibi fieri non vis alio ne fe<eris>*; EDCS-05401537; G. Brusin – P.L. Zovatto 1960, str. 90; G. Bovini 1973, str. 15-16; G. Lettich 1983, str. 60-62.

34 Konkretizacija primjera u odjeljcima 2.1-2.3.

35 Aug. *Doc. Chr.* 3, 14; *Salona* IV, 69.

36 *Cypr. Vita* 1, 142: *qui Romanam religionem non colunt, debere Romanas caeremonias recognoscere*; Lactant. *De mort. pers.* 34: *leges veteres et publicam disciplinam*; J. R. Knipfing 1922, str. 695-696; B. Gabričević 1987, str. 240.

jesu povezivali određene moralne vrijednosti sa sudjelovanjem u pojedinim kultovima i religijama. Naime, latinska tradicija naglašavala je da čovjek ne smije okaljati svoju čistoću vršeći bogovima mrska zlodjela poput ubojstva roditelja, hramske prostitucije i pogrešna žrtvovanja.³⁷ Osim toga, pisalo se da Velika Majka nagrađuje čednost i čistoću,³⁸ da dionici Izidina kulta trebaju biti ponizni i vjerni božanstvu te suzdržani od užitka, novca i moći,³⁹ a da mitraisti trebaju biti pravedni i zazirati od nepravde.⁴⁰ Ipak, nijedan od tekstova ne spominje moralnu maksimu utemeljenu na načelu recipročnoga djelovanja prema drugome, zbog čega potragu širimo na druge izvore, među kojima se ističu filozofski tekstovi.

Neovisno od judaističke i kršćanske misaone tradicije, tzv. zlatno pravilo kao načelo moralnoga rasuđivanja i djelovanja u starovjekovnoj književnoj baštini nalazimo još od grčkoga povjesničara Herodota (5. stoljeće prije Krista), a u slično doba pravilo se javlja i kod sofista Izo-krata (436. – 338. prije Krista).⁴¹ Uz sačuvane tekstove grčkih mislioca, ranu pojavu pravila u povijesnim izvorima zamjećujemo i u svećeničkim tekstovima koji su sačuvani na svitcima papirusa, a sa sigurnošću pripadaju razdoblju kasnoga egipatskog perioda (4. stoljeće prije Krista).⁴²

Prvu pojavu pravila na polju rimske književnosti zamjećujemo kod Seneke, rimskoga književnika, filozofa i Neronova učitelja (1. stoljeće), čija je etička misao obilježena stoičkim učenjem o srodstvu i zajedništvu svih ljudskih bića.⁴³ Kao biće koje živi u zajednici, čovjek je prema Seneki odgovoran za osobno moralno napredovanje i opće dobro drugih pojedinaca.⁴⁴ Stoga stoik poziva čovjeka da pomoću mudrosti krene putevima vrline unatoč iskušenjima i nedaćama.⁴⁵ Govoreći o poželjnom ponašanju, stoik ističe važnost blagosti srca, ispravnoga ćudoređa, vladanja nad samim sobom, pomaganja potrebitima,

očuvanja života te brige o umrlima.⁴⁶ Kao iznimno nepoželjno ponašanje, Seneka navodi srdžbu i oštećenje drugih ljudi, a umjesto ljutnje, usamljenosti i prijezira čovjek prema stoiku treba gajiti pobožnost (*pietas*), ljudskost, darežljivost, pravdu i vjernost.⁴⁷ Naposljetku, posebnost Senekine etičke misli sastoji se u poimanju toga da čovjek treba pomagati drugima i oprostiti onima koji su ga nekoć povrijedili; da treba brinuti i djelovati iz dobrohotnosti jer je smatrao da gdje god ima ljudi, ondje ima i prilike za dobročinstvo.⁴⁸ Stoga, ugrađujući u svoj etički sustav misao o suradnji, čovjekoljublju i djelovanju iz vrline i mudrosti, Seneka je u nizu moralnih uputa i praktičnih savjeta donio i pravilo ponašanja ustanovljeno prema načelu uzajamnoga djelovanja koje glasi: »Prema svomu podložniku postupaj tako kako bi htio da tvoj nadležni postupi prema tebi.«⁴⁹ Pravilo je primijenio hvaleći svoga prijatelja Lucilija jer je humano postupao prema svojim robovima.⁵⁰

Sljedeći trag moralnih uputa ustanovljenih prema načelima uzajamnoga djelovanja nalazimo u zbirkama uputa i aforizama za čovjekovo ponašanje. Prva od njih pripisuje se Epiktetu (1. – 2. stoljeće), stoičkome misliocu koji je u drugim djelima isticao da se čovjekova priroda ostvaruje činjenjem dobrih djela i suradnjom s drugima, zbog čega od ljudi zahtijeva moralno napredovanje, razboritost, umjerenost i stremljenje vrlini.⁵¹ Zalažući se za to da moralna načela nije važno samo znati, već i primijeniti u praksi,⁵² uz stoika vežemo jednu od uputa koja upošljava načelo uzajamnoga djelovanja prema drugima, a u prijevodu sa starogrčkoga glasi: »Ako je netko odredio proći kroz tegobe, neka čini tako sebi, a ne drugima.«⁵³ Moralne upute skrojene prema načelu uzajamnoga djelovanja pojavljuju se iznova na grčkome jeziku i u zbirci aforizama poznatoj kao *Izreke Sekstove* (kraj 2. i početak

37 L. Donadini 2022, str. 51.

38 L. Donadini 2023, str. 44.

39 O odmetanju od božice: Apul. *Met.* XI. O robovanju užiticima: XI 15, 1; L. A. MacKay 1965, str. 477-479; J. Alvar 2008, str. 181; L. Donadini 2021, str. 124.

40 Justin, *Dial.* 70; J. Alvar 2008, str. 194; L. Donadini 2021, str. 127.

41 Hdt. 3.142.3; Isoc, 3, 49; 3, 61; H. J. Gensler 2013, str. 77-78.

42 R. Jasnow 1992, str. 27, 95, sl. 10-11.

43 F. Copleston 1988, str. 469.

44 Sen. *Clem.* 1, 3; F. Copleston 1988, str. 469; M. Zovkić 2010, str. 1085; P. Jakopec 2018, str. 99-100.

45 F. Copleston 1988, str. 469.

46 Sen. *Clem.* 2, 2-6; M. Zovkić 2010, str. 1086.

47 Seneka o srdžbi i oštećenju drugoga: Sen. *Ira* 2, 28-31. O poželjnim vrlinama: Sen. *Ira* 2, 28; M. Zovkić 2010, str. 1088.

48 F. Copleston 1988, str. 469.

49 Sen. *Ep.* 47, 11: *Sic cum inferiore vivas, quemadmodum tecum superiorem velis vivere*; J. Wattles 1996, str. 39-40; A. Kirk 2003, str. 671-672; H. J. Gensler 2013, str. 554; M. Zovkić 2010, str. 1100.

50 M. Zovkić 2010, str. 1100.

51 F. Copleston 1988, str. 470-473.

52 Isto, str. 470.

53 Epict. 33; 50; 102; 126; H. J. Gensler 2013, str. 101.

3. stoljeća), a u latinskome prijevodu kršćanskoga redaktora iz 4. stoljeća, sentencija koja je po formulaciji bliska zlatnome pravilu glasi: *ea quae pati non vis, neque facias*.⁵⁴

Naposljetku, ako je vjerovati djelu *Historia Augusta* (napisane u 4. ili početkom 5. stoljeća), jedan od oblika zlatnoga pravila odrazio se i na svjetonazor cara Aleksandra Severa kojega biografi opisuju kao dobra vladara puna razumijevanja, koji je u dijeljenju dobročinstava i kazni koristio pravilo koje je, prema autorima djela, čuo od Židova ili od kršćana.⁵⁵ Inspiriran čuvenim pravilom, na zidove palače i javnih zgrada zapisao je, a potom i pomoću glasnika prenio načelo: *quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris* (prva polovina 3. stoljeća).⁵⁶ Najraniji poznati zapis djela *Historia Augusta* danas je poznat kao *Codex Palatinus* koji se čuva Vatikanskoj apostolskoj knjižnici, a nastao je u razdoblju 9. i 10. stoljeća.⁵⁷ Po svojoj formuli, pravilo pripisano carskome svjetonazoru Aleksandra Severa utemeljeno je na mehanizmu moralnoga rasuđivanja, a čovjeka univerzalnim tonom opominje da čini ono što bi i sam želio da drugi njemu čine, što razlikuje carsko pravilo od ranijih oblika, poput onoga kod Seneke (u odnosu između moćnika i podložnika) ili u aforizmima Epikteta i Izidora (izbjegavanje činjenja tegoba i teškoća koje treba trpjeti). Stoga možemo zaključiti da najizravniju poveznicu između salonitanskoga natpisa u rimskoj književnosti pronalazimo u djelu *Historia Augusta* čiji nam autor ili autori donose vijest o pojavi formule tzv. zlatnoga pravila u carskome svjetonazoru Aleksandra Severa (prva polovina 3. stoljeća), pri čemu valja napomenuti da zasad najraniji poznati fragment djela koji spominje pravilo potječe najranije iz prve polovine 9. stoljeća (tab. 2).

Uz dodatnu informaciju da je rimski car mogao čuti za pravilo iz židovskih ili kršćanskih izvora, potragu za korelacijom između pravila iz salonitanskoga natpisa sa

starovjekovnom etičkom mišlju nastaviti ćemo na temelju judaističke i ranokršćanske tradicije.

2.2. Iudei

Postojanje židovske zajednice u Saloni potvrđeno je ulomkom sarkofaga s prikazom minore (početak 4. stoljeća), oštećenom svjetiljkom istoga motiva (4. stoljeće) te gemom od žutoga stakla koja je datirana između 3. i 7. stoljeća, a o postojanju judaističke religije mogla bi posvjedočiti i dva natpisa u kojima se javlja ime *Sabbatius* ili *Sabbatia*.⁵⁸ Najranija potvrda židovske zajednice nalazi se u imenu *Iudei* sa spomenutoga natpisa salonitanskoga dovratnika (kraj 3. ili početak 4. stoljeća),⁵⁹ a idućim odjeljkom sagledat ćemo postoje li u judaističkoj tradiciji određene moralne vrijednosti ili načela koja odgovaraju tzv. zlatnom pravilu sa salonitanskoga natpisa.

2.2.1. Vrijednosti u judaizmu

U judaističkoj koncepciji na izmaku stare ere Bog je shvaćen kao moćan i milostiv, a čovjek kao malen i grešan.⁶⁰ Za razliku od čovjeka, Bog je svet (heb. *קֹדֶשׁ*; lat. *qodesh*), a svojom voljom stvorio je svijet o kojemu brine. Njegovi putevi opisani su kao pravedni (*קִדְשׁ*; *tsedeq*), a djela kao sačinjena od ljubavi i milosti (*חֶסֶד*; *chesed*; eng. *lovingkindness*).⁶¹ Židovska zajednica smatrala je da Bog blagoslivlja one koji imaju Njegovu blagonaklonost (*חֵן*; *chen*), a Božja naklonost izrazila se činom sklapanja Saveza (*בְּרִית*; *berith*) s Izraelom, izabranim narodom kojemu daje zapovijedi da bi smjerno slijedio njegov božanski put.⁶²

Prema judaističkom shvaćanju Bog gaji ljubav (*חַסְדִּים*; *'ahabah*; grč. *ἀγάπη*; *agape*) prema svome narodu, a pobožnim pojedincima donosi mnoštvo milostivih blagodat (*יְשׁוּעָה*; *y.sh.ah*), poput lišenosti nevolja i bolesti te mnogostrukoga potomstva i blagostanja zemlje, žita, vina,

54 *Sent.* 179: *μη θέλεισ παθεῖν, μηδέα ποίει.* (Što ne želiš trpjeti, ne čini.) Komentar o autentičnosti te povezanost s drugim antičkim autorima: W. T. Wilson 2012, str. 203-204. O *Izrekama Sektovim* vidi više u: T. J. Šagi-Bunić 1998, str. 533.

55 SHA 50-51; S. A. Stertz 1977, str. 706. Kao djelo, *Historia Augusta* govori o životima rimskih vladara od 117. do 284. godine. Više o datiranju SHA u 4. stoljeće: N. H. Baynes 1928; A. Momigliano 1984; A. Cameron 2010; S. Hornblower – A. Spawforth – E. Eidinow 2012. Više o datiranju SHA u kraj 4. stoljeća i kasniji period: A. Birley 2006.

56 SHA 51, 7-8; G. Rinaldi 1998, str. 410-411. Zbog sličnosti moralne maksime na natpisu sa salonitanskoga dovratnika te formulacije zlatnoga pravila koje je mogao promicati Aleksandar Sever, Sordi je pretpostavio da salonitanski spomenik treba datirati u prvu polovinu 3. stoljeća: G. Rinaldi 1998, str. 411-412.

57 H. Dessau 1964, str. 7-10. Transkript izvornika prema tekstu u *Scriptores Historiae Avgvstae*. Izvorniku *Codex Palatinus* moguće je pristupiti na *Bibliotheca Palatina – digital*: (<https://doi.org/10.11588/diglit.8526#0001>). O verzijama teksta prije 9. stoljeća u: M. Shedd 2021, str. 402-421.

58 CIL 3, 9588; 9612; B. Gabričević 1987, str. 241, bilj. 1; Z. Buljević 1994, str. 255, br. 8; D. Noy – A. Panayotov – H. Bloedhorn 2004, str. 24; ROMIS, str. 194; I. Matijević 2020, str. 242-243.

59 B. Gabričević 1987, str. 241; D. Noy – A. Panayotov – H. Bloedhorn 2004, str. 25; I. Matijević 2020, str. 244.

60 V.-B. Jarak 1986, str. 23.

61 Bog je svet: Hoš 11,9. Bog se kao svet otkriva u svetoj pravednosti (*tsedeq*): Iz 5,16. Jahve je pravedan i milostiv: Ps 145,17. W. L. Reed 1954, str. 37; J. Ferguson 1958, str. 212-214, 218, 220. Uz riječi *chesed* (ljubav, milost, dobrotu) i *tsedeq* veže se i riječ *'emet* (vjernost, pouzdanost, istinitost), pri čemu biblijska tradicija shvaća Božju ljubav kao sigurnu i vječnu, a pravednost kao istinitu, beskraju: A. Jeličić 2011, str. 247-248, 251.

62 Izl 33,7-17; W. L. Reed 1954, str. 38-39. Obnavljanje Saveza i davanje zapovijedi: Izl 34,1-4; 10-27; K. Da-Don 2004, str. 483-484.

ulja i stoke. Da bi stekao Jahvinu milost, čovjek je trebao odano slijediti Božje odredbe i brinuti o Savezu, trebao je činiti pravedna djela, ljubiti milosrđe i smjerno hoditi s Bogom.⁶³

Božje odredbe i pravila čovjekova ponašanja zadana su u zakonima Tore,⁶⁴ a onaj tko je poznavao i uživao u odredbama smatran je pravednikom.⁶⁵ Prema zakonima, da bi čovjek bio pobožan vjernik nije smio štovati druga božanstva, već je trebao biti odan Bogu, trebao je poštivati oca i majku, trebao je biti pravedan u odnosu prema slabijima, trebao je pomoći siročadi, udovicama i siromašnima.⁶⁶ Onaj tko nije slijedio Zakone i tko je zanemarivao Božje odredbe stavljao se izvan Saveza, a time je napuštao Boga donoseći prokletstvo na sebe, zajednicu i potomstvo.⁶⁷ Uništenje ili raskid Saveza prema judaističkome je shvaćanju bio bezbožnički čin, prijestup zbog kojega su grešnici trpjeli različite kazne.⁶⁸ Prema judaističkoj koncepciji čovjek je grešnim djelima vrijeđao Božju ljubav, svetost i pravednost,⁶⁹ a grešan čovjek u biblijskoj je tradiciji bio onaj koji je tlačio i progonio članove Božjega naroda, tko je vršio nasilje i pljačku, tko je činio preljub i širio laž, tko je bio ohol i podrugljiv, tko je djelovao iz neprijateljstva i živio pokvareno, a naposljetku i onaj tko je uživao u pretjeranom konzumiranju jela, pića i materijalnih dobara.⁷⁰ Međutim, grešnici nisu bili zauvijek odbačeni od Boga. Naime, judaističko vjerovanje smatralo je da Bog zbog svoga milosrđa oprašta grijeh, ali ne zaboravlja krivnju.⁷¹ Kao što je opisano, Bog je udjeljivao milostivo spasenje (יהושע; *hosanna*), otkupljenje ili

izbavljenje,⁷² a judaistička tradiciji smatra da će se Jahve ponovno objaviti narodu i očistiti ljude u pravdi, pravu, vjernosti i ljubavi.⁷³

2.2.2. Tzv. zlatno pravilo kao načelo djelovanja u judaizmu

Bog je prema hebrejskom vjerovanju zadao čovjeku zapovijedi utemeljene na ljubavi prema Bogu, susjedu i strancima. Prva i temeljna zapovijed bila je da čovjek treba ljubiti Boga svim srcem, dušom i snagom svojom, a druga zapovijed bila je da treba ljubiti susjede i strance poput samoga sebe.⁷⁴ Upravo na polju čovjekoljublja nailazimo na judaističku formulaciju načela utemeljena na recipročnom djelovanju prema drugima.

Najraniju pojavu načela u hebrejskoj misaonosti nalazimo u apokrifnoj *Knjizi o Tobiji* za koju se smatra da nastaje tijekom 2. stoljeća prije Krista.⁷⁵ Kao djelo utemeljeno na sužanjstvu Židova u Asiriji, knjiga sadrži niz Tobitovih savjeta koji ocrtavaju moralne vrijednosti, poput pobožnosti, pravednosti, bračne odanosti, milosrđa, ali i međusobnoga podržavanja.⁷⁶ Da čovjekovo ponašanje treba biti vođeno načelima suosjećanja i promišljanja o utjecaju na druge i obrnuto, kod Tobita je naglašeno najranijom formulacijom tzv. zlatnoga pravila u judaizmu, koje u negativnome obliku glasi: »Ne čini nikomu što bi tebi samom bilo mrsko.«⁷⁷

Slična maksima u hebrejskoj se tradiciji ponavlja u Hilelovu učenju na prijelazu ere. Prema rabinskoj predaji, Hilel je bio glavni autoritet među farizejima, a svojju pobožnost utemeljio je na milosrdnoj ljubavi prema

63 Čovjeku je objavljeno što je dobro: Mih 6,8. Jahve kao vjeran i odan Bog koji iskazuje milost i ljubav: Pnz 7,6-7; 14,2-3. Jahve gaji roditeljsku ljubav prema Izraelu: Iz 49,15; Hoš 11,1; Jer 31,9; J. Ferguson 1958, str. 221-223. Milostiva spasenja: A. Rebić 1976, str. 52.

64 Božja zapovijed Izraelu da slijedi njegovu riječ: Jr 7,23; o nužnoj vjernosti Savezu: Pnz 7,6-16; 14,2; Jr 7,23; Božje zapovijedi: Lev 19,1-37; J. Ferguson 1958, str. 223; G. J. Wenham 2008, str. 359.

65 Ps 1,2; A. Jeličić 2011, str. 257.

66 Jr 7,1-16; J. Ferguson 1958, str. 222; G. J. Wenham 2008, str. 357-358.

67 Grijeh se prenosi na potomke: Iz 20,5-6. Grijeh se prenosi na čitav narod: Iz 1,19-20. Grijeh pogađa pojedinca: Lev 26,2-6; 14-17; K. Da-Don 2004, str. 650-651; I. Avsvenik Nabergoj 2006, str. 823.

68 I. Avsvenik Nabergoj 2006, str. 822-823; A. Jeličić 2011, str. 249.

69 C. Tomić 1987, str. 238-239.

70 A. Rebić 1976, str. 32-34; I. Avsvenik Nabergoj 2006, str. 826-828; E. W. Davies 2008, str. 737-738.

71 Ništa ne ostaje nekažnjeno: Pnz 7,9. Bog prašta kaznu i grijeh, ne ustraje u gnjevu i dijeli vjernost, dobrotu i milost: Mih 7,18-20. I. Avsvenik Nabergoj 2006, str. 826-828; A. Jeličić 2011, str. 253-254.

72 Jahve otkupio (גואל; *go'el*) Izrael: Iz 43,1. Spasenje (ישועה; *yeshu'ah*) riječ je čiji korijen (ישע; *y.sh.ah*) označava spasenje od nevolje, poput rata, bolesti itd. Kasnije će se korijen riječi primijeniti u aramejskom imenu ישוע (Yeshu'a), što je u grčkom transkriptu prevedeno simbolima: *Iesus*: A. Rebić 1976, str. 48-52.

73 Bog progovara narodu u srcu: Hoš 2,16. Bog će s narodom sklopiti nove zaruke u pravdi i vjernosti: Hoš 2,21. Bog će udahnuti novi duh u vjernike: Ez 11,19. Bog će upisati zakon u čovjekovo srce: Jr 31,33. Bog će očistiti narod: Jr 10,8. Bog će udahnuti novi duh koji oživljava: Ez 37,14; 36,27; Ps 51,12. C. Tomić 1987, str. 239.

74 Zapovijed ljubavi prema Bogu: Pnz 6,5. Bog djeluje iz ljubavi: Pnz 23,5. Ljubav prema strancu i susjedu: Lev 19,18.34. J. Ferguson 1958, str. 223; Lj. F. Ježić 2022, str. 27-28.

75 D. Župarić 2020, str. 440.

76 O pobožnosti: Tob 4,5-6. O bračnoj odanosti: Tob 4,12. O milosrđu: Tob 4,10. O međusobnom podržavanju: Tob 4,6-11; 12,8-9; 14,8-11. D. Župarić 2020, str. 445-447.

77 Tob 4,15; H. J. Gensler 2016, str. 4-5; D. Župarić 2020, str. 449-450.

bližnjemu.⁷⁸ Njegovo čovjekoljublje ocrtavalo se u izjavi koju nalazimo u *Izrekama mudraca*: »Budite od učenika Aronovih, ljubeći mir i šireći mir, ljubeći ljude kao Božje stvorove i privodeći ih vjerezakonu.«⁷⁹ Upravo će Hilel u traktatu *Shabbat* u okviru knjige o hebrejskim blagdanima (*Seder Moed*) sažeti čitavu Toru za neupućenoga nevjernika u jednu rečenicu koju poznajemo kao varijantu tzv. zlatnog pravila u negativnoj formulaciji: »Što je tebi mrsko, ne čini svojemu drugu.«⁸⁰

Dvije maksime u judaističkim svetim spisima po značenju odgovaraju pravilu sa salonitanskoga spomenika, a pošto su izvorno zapisane na hebrejskome jeziku danas možemo samo pretpostavljati na koji je način hebrejsko pravilo pronašlo izričaj u latinskome natpisu salonitanske grobnice. Najranija verzija judaističkoga pravila na latinskome jeziku potječe iz prijevoda starozavjetnih tekstova na latinski jezik. Iako su nam najranije verzije spisa izgubljene, ako su opće i postojale, danas je poznato da najvjerniji i najraniji prijevod s hebrejskoga na latinski jezik dugujemo sv. Jeronimu. Njegov prijevod danas je poznata kao Biblija *Vulgata* (kraj 4. i početak 5. stoljeća), a zanimljivo je da među najstarijim fragmentima *Vulgate* nalazimo upravo *Knjigu o Tobiji*. Riječ je o prijepisu starijega djela koji se u formi manuskripta čuva u Vatikanu. Manuskript je ponajviše ispisan uncijalom i datiran je u 7. stoljeće, a folija *Knjige* s formulacijom Tobitova pravila ispisana je karolinškom minuskulom (9. stoljeće). Ondje pravilo glasi: *Quod ab alio odis fieri tibi vide ne alteri tu aliquando facias*.⁸¹ Stoga možemo zaključiti da pravila iz judaističke baštine na hebrejskome jeziku u dvije varijante po značenju odgovaraju pravilu iz salonitanskoga natpisa, ali treba imati na umu da se najraniji latinski prijevod toga pravila zasigurno pojavio krajem 4. ili početkom 5. stoljeća, a sačuvani fragmenti na latinskome jeziku pripadaju 9. stoljeću (tab. 2).

2.3. Crissani

Najranija vijest o Kristovim sljedbenicima u Dalmaciji dolazi još iz *Druge Pavlove poslanice Timoteju*, no zasad još uvijek nemamo arheološku potvrdu pojave kršćanstva prije 3. stoljeća.⁸² Kasniju vijest o pojavi kršćana u Dalmaciji donose nam hagiografski spisi koji spominju biskupa Venancija (3. stoljeće),⁸³ a sa sigurnošću možemo potvrditi da je salonitanska zajednica kršćana postojala krajem 3. i početkom 4. stoljeća kada je stradala u progonima za vladavine cara Dioklecijana.⁸⁴ Prema teorijama suvremenih autora, upravo u to doba smjestili smo natpis s dovratnika salonitanskoga groba čiji tekst uz Rimljane i Židove spominje i pojam *Crissani*. Uzevši u obzir da kršćanska zajednica u salonitanskoj kasnoj antici bilježi izniman razvoj i dominaciju,⁸⁵ idućim odjeljkom sagledat ćemo postoje li u kršćanskoj tradiciji određene moralne vrijednosti ili načela koja odgovaraju tzv. zlatnome pravilu sa salonitanskoga natpisa, a koje u skladu s promatranim spomenikom možemo smjestiti u razdoblje 3. ili 4. stoljeća.

2.3.1. Vrijednosti u ranokršćanskim tekstovima

U kršćanskoj misli Bog je opisan pojmovima mira i ljubavi, a u srži religije nalazi se osoba Isusa iz Nazareta, Krista po kojemu se ostvaruje djelo spasenja.⁸⁶ Načinjen na Božju sliku,⁸⁷ čovjek je prema evanđeoskim spisima trebao brinuti o vlastitu ponašanju, jer se vjerovalo da će na kraju vremena svi ljudi odgovarati pred Bogom za nepromišljene riječi i nepravedna djela.⁸⁸ Naime, grijeh je u kršćanskoj misli shvaćen kao udaljavanje od Boga i neprijateljstvo prema Njemu koje se ostvaruje propustom ili neposluhom, bezakonjem ili kršenjem zakona, nepravednošću ili odsustvom pravednosti te nanošenjem zla drugome.⁸⁹ U mislima prvih kršćana oprost od grijeha i pomirenje s Bogom moguće je postići po Isusu Kristu.

78 Lj. F. Ježić 2022, str. 20-22.

79 Pirkei Avot 1,12; Lj. F. Ježić str. 26.

80 Shabbat 31a6; J. Goldin 1946, str. 273; Lj. F. Ježić 2022, str. 26.

81 Biblioteca Apostolica Vaticana, *Pal. lat. 24 Biblia, Libri sapientiales et didactici*, folija 9r. Preslika folije dostupna je na Bibliotheca Laureshamensis digital: (<https://doi.org/10.11588/diglit.4427#0019>).

82 B. Gabričević 1991, str. 327-328.

83 M. Abramić 1991, str. 322; B. Gabričević 1991, str. 328; N. Cambi 1991, str. 474, 477; E. Marin 1994, str. 30-31; 2007, str. 252; S. Kovačić 2008, str. 30-33.

84 O salonitanskim mučenicima: M. Abramić 1991, str. 323; E. Marin 1994, str. 31; E. Dyggve 1996, str. 64; E. Marin 2007, str. 251-252; M. Jarak – N. Cambi 2016, str. 97; A. M. Yasin 2012, str. 70-71.

85 Razvoj kršćanske zajednice nakon progona: E. Marin 1994, str. 31-32. Salona postaje biskupsko središte: E. Marin 1994, str. 32, 40; E. Dyggve 1996, str. 35. Urbanističke promjene u Salonu krajem 4. i početkom 5. stoljeća: E. Dyggve 1996, str. 35-45; M. Suić 2003, str. 346, 364-365.

86 A. Franzen 1970, str. 7-9.

87 Bog brine o svijetu: Post 1,27. Čovjek načinjen na sliku Gospodnju: Mt 5,45. Budite savršeni poput Oca nebeskoga: Mt 5,48; Rim 8,2.13. Bog nagrađuje ljude dobrom: Lk 13,11; J. Ferguson 1958, str. 239-240; C. Tomić 1987, str. 239.

88 Ljudima će se suditi zbog riječi: Mt 12,36-37. Zbog djela: Mk 12,40. Trebaju napustiti grešne puteve: Mk 1,15; E. W. Davies 2008, str. 743.

89 Neprijateljstvo prema Bogu (*ἀμαρτία*): Mt 1,21; Rim 5,12-13; 1 Iv 1,9. Propust i neposlušnost (*παρακοή*): Rim 5,19; 2 Kor 10,6; Heb 2,2. Kršenje zakona (*ἀνομία*): Mt 24,12; Rim 4,7; Heb 1,9. Nepravda (*ἀδικία*): Rim 1,18-19; 2 Pt 2,15; 1 Iv 3,4; 5,17; J. M. Fowler 2001, str. 45.

Upravo u njegovu djelu i osobi sadržana je Radosna vijest o spasenju i Kraljevstvu Božjemu.⁹⁰ Isusovo učenje jasno naglašava da su temelji posvećena života pokajanje grijeha i obraćenje puteva, odnosno usklađivanje misaonoga i djelatnoga života s Voljom Gospodnjom.⁹¹ Usklađivanje čovjekova ponašanja s Voljom Gospodnjom u jednu ruku podrazumijeva održavanje unutarnje čistoće i pravednosti te slijeđenje pravila iz Tore,⁹² no za razliku od judaističkih vjerskih škola Isusovo učenje naglašavalo je da su najvažnije vrijednosti iz svetih spisa upravo pravednost, milosrđe i vjernost.⁹³

Na temeljima evanđeoskih vrijednosti, Pavlove poslanice prepoznale su i opreku koja se ostvaruje u grešnome životu bludnika, oskrvnitelja, lopova, pijanica i lakoumnika.⁹⁴ Naime, misaona tradicija iz Pavlovih poslanica drži da je čovječanstvo nekoć bilo okovano grijesima zbog čega se od vjernika tražilo zajedničko zalaganje u ispravnome djelovanju, da žive kao kršćani, da slijede Isusovo učenje, da se bore protiv grijeha i da djeluju pravedno.⁹⁵ Osim toga, Pavao je vjernicima zadao upute da zaziru od zla i prijanaju uz dobro, da gaje bratoljublje, da se natječu u poštovanju, da budu revni, gorljiva duha i da služe Gospodinu, da u nadi budu radosni, u nevolji strpljivi, ponizni i u molitvi postojani, da budu gostoljubivi i da pomažu onima koji su u potrebi.⁹⁶ Jačanje zajedništva i međuljudskih odnosa kod vjernika spominje se i krajem 1. stoljeća u *Poslanici Korićanima* (1 Kor) za koju se drži da dolazi iz pera sv. Klementa Rimskoga, a gdje je naglašeno vjerovanje da uzrok zla i grijeha dolazi iz čovjekove ljubomora i zavisti, bludnosti, licemjerja, oholosti i častohleplja, dok poniznost, vjera, gostoprimstvo, blagost i milosrdnost vode ispravnom životu u skladu s voljom Božjom.⁹⁷

Da su vrijednosti iz poslanica opstale u svijetu kršćanske misaonosti svjedoči Plinijevo pismo caru Trajanu (2. stoljeće). U pismu se spominju svjedočanstva ispitanih kršćana koji tvrde da se na svojim okupljanjima zaklinju da neće pljačkati i krasti, spolno griješiti ili iznevjeriti povjerenje.⁹⁸ U rimskoj književnosti 2. stoljeća latinski pisac Justin opisuje kršćansko obraćenje koje se ostvaruje činom krštenja, pri čemu se od nanovo rođena i vodom očišćena kandidata zahtijevalo obraćenje puteva, odvratanje od nepravde i činjenje onoga što je Bogu milo.⁹⁹ Da se kršćanin 2. i početka 3. stoljeća trebao čuvati od neispravnoga djelovanja, posebno zbog toga što takav život vodi putevima tame, svjedoče podugački popisi grijeha u tekstovima *Pseudo-Barnabine poslanice* i tzv. *Didaché*.¹⁰⁰ Ondje je kao loše i nepoželjno djelovanje istaknuto ubojstvo, preljub, krađa, idolatrija, izvođenje magije, razbojništvo, lažno svjedočanstvo, prijetvornost, zloba, tvrdoglavost, pohlepa i ljubomora.¹⁰¹ Uz promišljanje o poželjnim djelima i osobinama, na polju ranokršćanske etike pojavilo se i načelo koje pomaže čovjeku prilikom moralnoga prosuđivanja, a kršćanska misao temeljila ga je na pojmu ljubav (*ἀγάπη; agape*).

2.3.2. Tzv. zlatno pravilo u ranokršćanskim tekstovima

Uz evanđeoske kreposti, Isusovo učenje postavlja novo načelo moralnoga prosuđivanja istaknuto u pozitivnom obliku tzv. zlatnoga pravila koje glasi: »Što želite da ljudi vama čine, činite i vi njima.«¹⁰² Evanđeoska dopuna tzv. zlatnoga pravila u Isusovu etičkom učenju osnažena je pojmom ljubavi prema Bogu i ljudima, a u sferi međuljudskoga djelovanja zadobiva formu etičkih principa: (a) ljubi

90 2 Kor 5,19.

91 W. D. Davies – E. P. Sanders 1999, str. 665-667.

92 Zapovjedi pomažu čovjeku da ne pogriješi: Mt 23,23. Održavanje čistoće i pravednosti: Mt 23,25-28.

93 Isus ispunjava Zakone: Mt 5,17. O zabrani ubojstva i preljuba: Mt 5,21-25. 27-32. Isus preporuča mladiću da slijedi Deset zapovijedi, poda bogatstvo siromasima i slijedi njegovo učenje: Mk 9,19-21. Isus protiv ustaljenih hramskih običaja: Mk 11,15-20. J. Ferguson 1958, str. 240; E. W. Davies 2008, str. 741-742; J. Charlesworth 2014, str. 155-156, 161-162.

94 Ljubav od Boga: II Sol 2,16; Rim 8,39. O utjecaju ljubavi na čovjeka: Gal 5,14; Rim 13,10. Prijateljstvo i ljubav: Iv 15,13-15. Vjerovanje da Krist ljubi ljude i umire za njih: Gal 2,30. Krist po patnji privodi ljude slavi i spasenju: Heb 2,10. Ljudi se čiste, posvećuju i pravdaju po Gospodinu i Duhu Božjemu: I Kor 6,8-10. Novi život u Gospodinu: I Kor 5,8. J. Ferguson 1958, str. 241; W. A. Meeks 1993, str. 87-88.

95 Fil 3,8-16; B. Duda 1976, str. 57-58.

96 Pavlove upute glede djelovanja: Rim 12,9-21.

97 1 Kor 3-14; I. P. Bock 1927, str. 99-100; T. J. Šagi-Bunić 1998, str. 70-71; Z. Jovanović 2020, str. 137-138.

98 Plin. *Tra.* 10, 96.

99 Justin, *Apol.* 61, 68.

100 *Pseudo-Barnabina poslanica* nastaje između 70. i 140. godine. Svrha spisa bilo je priopćivanje dubljega i savršenoga religijskog znanja, a drži se da pripada književnome krugu helenističkoga kršćanstva. Više o *Barnabinoj poslanici* vidi u: T. J. Šagi-Bunić 1976, str. 129-140; I. Bodrožić 2010, str. 101-108. Djelo *Didaché* sastoji se od četiri dijela: moralne kateheze, liturgijskih instrukcija, disciplinskih instrukcija i eshatološkoga dijela, a suvremeni autori smatraju da spis nastaje između 80. i 165. godine. Više o *Didaché* u: T. J. Šagi-Bunić 1998, str. 42-66; I. Bodrožić 2010, str. 7-15.

101 Griješni krajem 1. i početkom 2. stoljeća: Epist. Barn. 19,3-4; 20,1; Did. 5,1.

102 Mt 7,12; usp. Lk 6, 1; T. J. Šagi-Bunić 1976, str. 53.

	Epigrafska građa	Književna baština		
	Natpis s dovratnika (Solin)	<i>Romani</i>	<i>Iudei</i>	<i>Crissani</i>
		<i>Historia Augusta</i> 51,7-8	<i>Knjiga o Tobiji</i> 4,15	<i>Didaskalia</i> 1,20-21
Formulacija tzv. zlatnoga pravila	<i>Unus quisque quot sibi fieri non vult facere non debet.</i>	<i>Quod tibi fieri non vis, alteri ne feceris.</i>	<i>Quod ab alio odis fieri tibi vide ne alteri tu aliquando facias.</i>	<i>Quod tibi fieri ab alio non uis, tu alio ne feceris.</i>
Izvor	AMS-A-5501	<i>Codex Palatinus</i>	<i>Pal. lat. 24 Biblia</i> , Folija 9r	<i>Codex LV</i> (53)
Datacija izvora	druga polovina 3. stoljeća i početak 4. stoljeća	prva polovina 9. stoljeća	9. stoljeće	druga polovina 5. stoljeća

Tablica 2
Formulacije tzv. zlatnoga pravila u starovjekovnoj književnoj baštini

bližnjega svoga kao samoga sebe te (b) kao što sam ja ljubio vas, ljubite i vi jedni drugoga.¹⁰³ Kao princip ustanovljen na recipročnosti, Isusova zapovijed ljubavi odnosila se i na tradicionalno prezirane grupe čime pravilo doseže doseg univerzalne primjenjivosti. Primjerice, evanđeoski tekstovi naglašavaju da je potrebno ljubiti svoje neprijatelje, moliti za progonitelje te vršiti djela milosrđa zbog čega vjernici djeluju u skladu sa savršenim i milosrdnim Ocem.¹⁰⁴

U Pavlovim poslanicama ljubav i milosrđe shvaćeni su kao darovi od Boga, a kao najveći čin Gospodnje ljubavi istaknuto je upravo djelo i osoba Isusa Krista čije se zapovijedi odražavaju kao ispunjenje čitava Zakona. Naime, u poslanicama je ljubav opisana kao da navodi čovjeka na istinu, dobrotivost, strpljivost, nadu, vjernost i podnošenje, a načelom recipročnoga djelovanja vjernici su upućeni da ne vraćaju zlo za zlo, nego da se zauzimaju za dobro i da suosjećaju s drugima.¹⁰⁵ U 2. stoljeću kršćanska misao ponovno je istaknula nužnost slijeđenja ljubavi u svom ponašanju prema Bogu i prema bližnjemu,¹⁰⁶ a djelo *Didaché* donosi na grčkome jeziku spomen tzv. zlatnoga pravila u negativnoj formulaciji: »Ništa što ne želiš da tebi bude, ni ti ne čini drugome.«¹⁰⁷ Slično pravilo pojavljuje se u djelu

Didaskalia za koje se drži da nastaje tijekom 3. stoljeća ili početkom 4. stoljeća, a latinski prijevod očuvan je u fragmentima iz 5. stoljeća.¹⁰⁸ Poput djela *Didaché*, tekst *Didaskalia* u uvodnoj knjizi donosi negativnu formulaciju tzv. zlatnoga pravila koje prema prijevodu glasi: *Quod tibi fieri ab alio non uis, tu alio ne feceris.*¹⁰⁹ Kao djelo napisano na grčkome jeziku, *Didaskalia* je do nas došla u obliku ranih prijevoda na sirjačkome jeziku (istočno-aramejski), a dvije petine teksta očuvane su i u latinskim fragmentima u izvornu *Codex LV* (53). Fragmenti se čuvaju u instituciji *Biblioteca Capitolare* u Veroni, a autor Aiden Bellenger smjestio je ovaj latinski prijevod u drugu polovinu 5. stoljeća smatrajući da je nastao na temelju grčke kopije ranijega izvornika koja potječe iz 4. stoljeća.¹¹⁰ Stoga, prema pojavi negativne formulacije tzv. zlatnoga pravila u evanđeoskim tekstovima i u djelima *Didaché* i *Didaskalia*, možemo zaključiti da su salonitanski kršćani krajem 3. i početkom 4. stoljeća mogli poznavati tzv. zlatno pravilo pomoću formulacija u djelima *Didaché* i *Didaskalia* koje po značenju i sintaksi odgovaraju salonitanskome natpisu, pri čemu valja napomenuti da najraniji verziju pravila u ranokršćanskome tekstu na latinskom jeziku nalazimo u drugoj polovini 5. stoljeća (tab. 2).

103 Mt 22,37-39; Mk 12,30-32; Lk 10,27-28; Iv 13,34-35; Rim 12,10; J. Ferguson 1958, str. 233-234.

104 Mt 5,44-45; Lk 6,36; J. Ferguson 1958, 235.

105 Rim 12,9-21.

106 Slijeđenje zapovijedi ljubavi: Did. 1,2; Epist. Barn. 19, 2; W. A. Meeks 1993, str. 67, 70-71.

107 Did. 1,2; T. J. Šagi-Bunić 1998, str. 52-53; K. D. Stanglin 2005, str. 361; Lj. F. Ježić 2022, str. 28. Prijevod prema Branku Joziću u: I. Bodrožić 2010, str. 16.

108 Za najraniju dataciju izvornoga djela *Didaskalia* na grčkome jeziku u 3. stoljeću: F. C. Burkitt 1930, str. 259; A. Bellenger 2009, str. 35; J. Marcus 2010, str. 600-601. Za dataciju djela u prvu četvrtinu 4. stoljeća: A. Stewart-Sykes 2009, str. 49-53.

109 *Didas.* 1,20-21

110 A. Bellenger 2009, str. 36-38.

3. Zaključno

Neovisno od judaističke ili kršćanske tradicije, starovjekovna književna baština poznavala je različita moralna načela ustanovljena prema principu uzajamnoga djelovanja već od 5. stoljeća prije Krista. Stoička uporaba pravila usmjerena je na odnos između podložnika i nadmoćne osobe (Seneka) i na praktične savjete glede ponašanja (Epiktet), a sličnu primjenu nalazimo i u *Izrekama Sekstovim* gdje negativna formulacija tzv. zlatnoga pravila preporuča da ne činimo drugima ono što ne bismo ni sami trpjeli. Međutim, moralno načelo utemeljeno na uzajamnom djelovanju prema drugima u rimskoj književnoj baštini, koje po sintaksi i značenju ponajviše odgovara salonitanskim natpisima, javlja se u djelu *Historia Augusta* (napisano u 4. ili početkom 5. stoljeća) gdje autor (ili autori) tvrde da je pravilo upotrijebljeno kao carski moto u doba Aleksandra Severa (222. – 235. godine).

S druge strane, za razliku od filozofske baštine, makšima se u prepoznatljivom negacijskom obliku javlja u religijskoj misaonosti judaizma i kršćanstva. U judaističkoj baštini pronalazimo je u *Knjizi o Tobiji* (2. stoljeće prije Krista), a slično pravilo javlja se i u Hilelovu učenju kad pismoznanc sažima čitavu Toru kroz negativnu formulaciju tzv. zlatnoga pravila (početak 1. stoljeća prije Krista). Međutim, pravila iz judaističke baštine na hebrejskome jeziku po značenju odgovaraju pravilu iz salonitanskoga natpisa u dvije varijante, ali treba imati na umu da se najraniji latinski prijevod toga pravila zasigurno pojavio tek krajem 4. ili početkom 5. stoljeća. S druge strane, kršćanska baština u evanđeoskim tekstovima sadrži pozitivan oblik tzv. zlatnoga pravila (1. stoljeća), a načelo u svome negativnom obliku i na grčkome jeziku javlja se u ranokršćanskom tekstu *Didaché* (2. stoljeće). Slična formulacija javlja se u djelu *Didaskalia* koje nastaje krajem

3. ili početkom 4. stoljeća, a najraniji latinski prijevod toga djela koje po sintaksi i značenju možemo povezati sa salonitanskim natpisima potječe iz 5. stoljeća.

S obzirom na to da je salonitanski natpis jedinstven u svijetu jer se istodobno obraća Rimljanima, Židovima i kršćanima, na temelju dostupnih izvora možemo zaključiti da je autor teksta u razdoblju od druge polovine 3. do početka 4. stoljeća mogao poznavati varijantu negativne formulacije zlatnoga pravila koja se na latinskom jeziku pojavila kao carski moto Aleksandra Severa (sredina 1. polovine 3. stoljeća), a ako je imao pristup danas nepoznatome, a možda i vlastitome prijevodu, mogao je poznavati i spomen dotičnoga pravila u judaističkoj varijanti na hebrejskome jeziku iz *Knjige o Tobiji* (prisutna od 2. stoljeća prije Krista) i traktata *Shabbat* (od 1. stoljeća) te kršćansku varijantu na grčkome jeziku iz djela *Didaché* (od 2. stoljeća) i djela *Didaskalia* (od kraja 3. ili početka 4. stoljeća).

Naposlijetku, na temelju predočenih spoznaja o uključenju tzv. zlatnoga pravila u etičku misaonost rimske, judaističke i kršćanske književne baštine možemo potvrditi da je krajem 3. i početkom 4. stoljeća u Saloni bila izložena negativna formulacija tzv. zlatnoga pravila koju su tadašnji *Romani*, *Iudei* i *Crissani* mogli uklopiti u svoj misaoni svjetonazor i čijom je primjenom čovjek mogao osigurati da djeluje ispravo, pod uvjetom da ne čini druge ono što ne želi da se njemu dogodi.

Zanimljiv dodatak ovoga istraživanja jest to da salonitanski natpis s dovratnika grobnice zasad možemo prepoznati i kao najstariji izvor za postojanje tzv. zlatnoga pravila na latinskome jeziku, jer su pisani izvori o starovjekovnoj baštini sačuvani u kopijama iz 5. stoljeća (*Didas.* = *Codex LV(53)*) te s početka 9. stoljeća (SHA = *Codex Palatinus / Tob = Pal. lat. 24 Biblia*), dok su drugi tragovi iz epigrafske građe datirani u 4. ili 5. stoljeće (tab. 2).

Kratice

AE	= <i>L'Année épigraphique</i> , Paris 1888-
BS	= <i>Bogoslovska smotra</i>
CIL	= <i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin 1863-
CUS	= <i>Crkva u svijetu</i>
EDH	= Epigraphic Database Heidelberg (https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche)
ILS	= Hermann Dessau (ur.), <i>Inscriptiones Latinae selectae</i> , Berlin 1892-1916.
JBL	= <i>Journal of Biblical Literature</i>
JTS	= <i>The Journal of Theological Studies</i>
OA	= <i>Opuscula archaeologica</i>
OŽ	= <i>Obnovljeni Život</i>
ROMIS	= Petar Selem – Inga Vilogorac Brčić, <i>Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani, Signa et litterae III</i> , Zagreb 2012.
Salona IV	= <i>Salona IV. Inscriptiones de Salone chrétienne, IVe-VIIe siècles</i> , Split-Rome 2010.
VAPD	= <i>Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku</i>

Izvori

Apul. Met.	Apuleius, <i>Metamorphoses (The Golden Ass), Volume I</i> , London 1996.
Ath.	Athenaeus, <i>The Deipnosophists, Or Banquet Of The Learned Of Athenaeus (Deipnosophistae)</i> , London 1854.
Aug. Doc. Chr.	Philip Schaff (ur.), <i>A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church, Volume II, St. Augustine's City of God and Christian Doctrine</i> , Buffalo 1887.
Cod. Theod.	Clyde Pharr – Theresa Sherrer Davidson – Mary Brown Pharr (ur.), <i>The Theodosian Code and Novels, and the Sirmondian Constitutions</i> , New Jersey 2001.
Cypr. Vita	<i>S. Caecilii Cypriani Opera recognita & illustrata a Joanne Fello, Oxoniensi episcopo. Accedunt Annales Cypriani, sive, Tredecim annorum, quibus S. Cyprianus inter Christianos versatus est, brevis historia chronologicè delineata a Joanne Pearsonio, Cestriensi episcopo</i> , University of Michigan Library Digital Collections, https://name.umdl.umich.edu/A35527.0001.001 (12. 5. 2024.)

Did.	Ivan Bodrožić (ur.), <i>Apostolski oci II, Didaché, Klement Rimski: Pismo Korinćanima, Barnabina poslanica</i> , Zagreb 2010.
Didas.	Hugh R. Connoly (ur.), <i>Didascalia Apostolorum, The Syriac Version, Translated and Accompanied by the Verona Latin Fragments</i> , Eugene 2009.
Epict.	Epictetus, <i>The Golden Sayings of Epictetus</i> , Ezreads Publications 2009.
Epist. Barn.	Ivan Bodrožić (ur.), <i>Apostolski oci II, Didaché, Klement Rimski: Pismo Korinćanima, Barnabina poslanica</i> , Zagreb 2010.
Firm. Mat. Err. prof. rel.	Firminus Maternus, <i>De errore profanarum religionum</i> , Lipsiae 1907.
Hdt.	<i>Herodotus with an English translation by A. D. Godley</i> , Cambridge 1920.
Isoc.	<i>Isocrates with an English Translation by George Norlin</i> , Cambridge – London 1980.
Justin, Apol.	Arthur Cleveland Coxe – James Donaldson – Alexander Roberts (ur.), <i>From Ante-Nicene Fathers, Volume I, Justin</i> , Buffalo 1885.
Justin, Dial.	Justin Martyr, <i>Dialogue avec Tryphon</i> , Pariz 1909.
Lactant. De mort. pers.	Lucii Caecilii Firmiani Lactantii, <i>De mortibus persecutorum</i> / Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, <i>O smrtna progovitelja</i> , preveli Nenad Cambi – Bratislav Lučin, Split 2005.
Pirkei Avot	<i>Pirkei Avot, The William Davidson Talmud</i> , https://www.sefaria.org/william-davidson-talmud (2. 5. 2024.)
Plin. Tra.	Plini Minoris, <i>Epistulae ad Traianum</i> , Oxford 1963.
Sen. Clem.	Seneca, <i>Moral Essays, Vol. I</i> , preveo John W. Basore, London – New York 1928.
Sen. Ep.	Seneca, <i>Ad Lucilium Epistulae Morales, Volume I-III</i> , preveo Richard M. Gummere, Cambridge MA – London 1917-1925.
Sen. Ira	Seneca, <i>Moral Essays, De ira, Volume I</i> , preveo John W. Basore, London – New York 1928.
Sent.	Walter T. Wilson, <i>The Sentences of Sextus</i> , Atlanta 2012.
SHA	Ernest Hohl (ur.), <i>Scriptores Historiae Avgvstae, Volume I</i> , Berlin 1997.
Shabbat	<i>Shabbat, The William Davidson Talmud</i> , https://www.sefaria.org/william-davidson-talmud (2. 5. 2024.)

Mrežni izvori

Biblija, Kršćanska sadašnjost, <https://biblija.ks.hr/>

Bibliotheca Laureshamensis digital, <https://www.bibliotheca-laureshamensis-digital.de/>

Bibliotheca Palatina, <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/en/bpd/index.html>

University of Michigan Library Digital Collections, <https://www.lib.umich.edu/collections/digital-collections>

The William Davidson Talmud, <https://www.sefaria.org/william-davidson-talmud>

Literatura

- M. Abramić 1991 Mihovil Abramić, *O povijesti kršćanstva u Saloni*, u: Nenad Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991, 321-327.
- J. Alvar 2008 Jaime Alvar, *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Leiden – Boston 2008.
- I. Avsenik Nabergoj 2006 Irena Avsenik Nabergoj, *Neki aspekti shvaćanja grijeha, krivnje i kazne u Svetom pismu Staroga zavjeta*, BS 76/4, Zagreb 2006, 817-830.
- N. H. Baynes 1928 Norman Hepburn Baynes, *The Historia Augusta: Its Date and Purpose. A Reply to Criticism*, Cambridge 1928.
- S. Bekavac 2011 Silvia Bekavac, *Silvan u Saloni*, VAPD 104, Split 2011, 151-66.
- S. Bekavac 2013 Silvia Bekavac, *Uloga metroačkih kognacija u Saloni*, VAPD 106, Split 2013, 187-203.
- S. Bekavac 2015 Silvia Bekavac, *Rimska religija i kultovi u društvenoj strukturi pretkršćanske Salone*, doktorska disertacija, Zadar 2015.
- S. Bekavac 2020 Silvia Bekavac, *Lex arae Dianae in Aventino na natpisu iz Salone*, Tusculum 13, Solin 2020, 33-38.
- A. Bellenger 2009 Aiden Bellenger, *Introduction*, u: Hugh R. Connolly (ur.), *Didascalia Apostolorum, The Syriac Version, Translated and Accompanied by the Verona Latin Fragments*, Eugene 2009.
- A. Birley 2006 Anthony Birley, *Rewriting second- and third-century history in late antique Rome: the Historia Augusta*, *Classica* 19/1, Belo Horizonte 2006.
- I. P. Bock 1927 Ivan Petar Bock, *Klement Rimski i njegova poslanica Korinćanima*, OŽ 8/2, Zagreb 1927, 93-105.
- I. Bodrožić 2010 Ivan Bodrožić (ur.), *Apostolski oci II, Didaché, Klement Rimski: Pismo Korinćanima, Barnabina poslanica*, Zagreb 2010.

- G. Bovini 1973 Giuseppe Bovini, *Concordia paleocristiana*, Bologna 1973.
- G. Brusin – P. L. Zovatto 1960 Giovanni Brusin – Paolo Lino Zovatto, *Monumenti romani e cristiani di Iulia Concordia*, Porde-
none 1960.
- Z. B[uljević] 1994 Z[rinka] B[uljević], *Geme*, u: Emilio Marin (ur.), *Salona christiana*, Split 1994, 254-257.
- F. C. Burkitt 1930 Francis C. Burkitt, *The Didascalia*, JTS 31/3, Oxford 1930, 258-265.
- N. Cambi 1991 Nenad Cambi, *Pogovor*, u: N. Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991, 443-509.
- A. Cameron 2010 Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford 2010.
- J. Charlesworth 2014 James Charlesworth, *Jesus and the Temple*, u: J. Charlesworth (ur.), *Jesus and the Temple. Textual and Archeological Exploration*, Minneapolis 2014, 145-183.
- F. Copleston 1988 Frederick Copleston, *Istorija filozofije: Grčka i Rim*, Beograd 1988.
- K. Da-Don 2004 Kotel Da-Don, *Židovstvo. Život, teologija i filozofija*, Zagreb 2004.
- E. W. Davies 2008 Eryl W. Davies, *The Bible in Ethics*, u: Judith Margaret Lieu – John William Rogerson (ur.), *The Oxford Handbook of Biblical Studies*, Oxford 2008, 732-754.
- W. D. Davies – E. P. Sanders 1999 William David Davies – Ed Parish Sanders, *Jesus: From the Jewish Point of View*, u: William Horbury – John Sturdy (ur.), *The Cambridge history of Judaism*, Cambridge 1999, 618-677.
- H. Dessau 1964 Hermann Dessau, *The Scriptores Historiae Augustae, Volume 1*, Berlin 1997.
- L. Donadini 2021 Luka Donadini, *Religijski kultovi u Saloni u njihove implikacije u moralnosti*, diplomski rad, Split 2021.
- L. Donadini 2022 Luka Donadini, *Religija, kult i moralnost u Saloni (I). Poštovanje i dužnost prema božanstvima*, Tusculum 15, Solin 2022, 41-59.
- L. Donadini 2023 Luka Donadini, *Religija, kult i moralnost u Saloni (II). Misteriji u čast Velike Majke*, Tusculum 16, Solin 2023, str. 37-57.
- B. Duda 1976 Bonaventura Duda, *Grieh, opravdanje i sloboda po sv. Pavlu*, BS 46/1-2, Zagreb 1976, 57-60.
- A. Duplančić 2017 Arsen Duplančić, *Membra disiecta jednoga salonitanskog mauzoleja*, Tusculum 10/1, Solin 2017, 71-94.
- E. Dyggve 1996 Ejnar Dyggve, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split 1996.
- J. Ferguson 1958 John Ferguson, *Moral Values in the Ancient World*, London 1958.
- J. Ferguson 1970 John Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London 1970.

- A. Franzen 1970 August Franzen, *Pregled povijesti Crkve*, Zagreb 1970.
- J. M. Fowler 2001 John M. Fowler, *Grieh*, Biblijski pogledi 9/1-2, Maruševac 2001, 37-78.
- B. Gabričević 1987 Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split 1987.
- B. Gabričević 1991 Branimir Gabričević, *Kršćanstvo u Iliriku do dolaska Slavena*, u: Nenad Cambi (ur.), *Antička Salona*, Split 1991, 327-352.
- H. J. Gensler 2013 Harry J. Gensler, *Ethics and the Golden Rule*, New York 2013.
- H. J. Gensler 2016 Harry J. Gensler, *Ethics and Religion*, Cambridge 2016.
- B. Gert – J. Gert 2017 Bernard Gert – Joshua Gert, *The Definition of Morality*, u: Edward N. Zalta – Uri Nodelman (ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford 2017.
- K. A. Giunio 2013 Kornelija A. Giunio, *Ara Salonitana – Salonitanski odjeci kulta Dijane Aventinske*, Tusculum 6, Solin 2013, 103-116.
- J. Godwin 1981 Joscelyn Godwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, New York 1981.
- J. Goldin 1946 Judah Goldin, *Hillel the Elder*, *The Journal of Religion* 26/4, Chicago 1946, 263-277.
- H. Graillot 1912 Henri Graillot, *Le culte de Cybèle, Mère des Dieux. À Rome et dans l'Empire romain*, Pariz 1912.
- S. Hornblower – A. Spawforth – E. Eidinow 2012 Simon Hornblower – Antony Spawforth – Esther Eidinow, *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 2012.
- P. Jakopec 2018 Petar Jakopec, *Stoička etika vrline i Rousseauova koncepcija građanske religije*, OŽ 73/1, Zagreb 2018, 95-105.
- M. Jarak – N. Cambi 2016 Mirja Jarak – Nenad Cambi, *O Dobrom pastiru kao sepulkralnom motivu u povodu objave fragmenta sarkofaga s otoka Raba*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 109, Split 2016, 305-337.
- V.-B. Jarak 1986 Vjeko-Božo Jarak, *Rano kršćanstvo*, Plehan 1986.
- R. Jasnow 1992 Richard Jasnow, *A Late Period Hieratic Wisdom Text (P. Brooklyn 47.218.135)*, Chicago 1992.
- A. Jeličić 2011 Anđela Jeličić, *Pravedan i milosrdan Bog*, *Riječki teološki časopis* 38/2, Rijeka 2011, 243-260.
- Lj. F. Ježić 2022 Ljudevit Fran Ježić, *O dijaloškome dodiru židovstva i kršćanstva u farizejskoj i Isusovoj etici*, OŽ 77/1, Zagreb 2022, 19-33.
- Z. Jovanović 2020 Zdravko Jovanović, *Γενος συμβουλευτικον i razrješenje konflikta u Klementovoj Prvoj poslanici Korinćanima*, BS 90/1, Zagreb 2020, 125-141.

- P. Karaković Takalić 2019 Palma Karković Takalić, *Razvoj misterijskih kultova u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Zadar 2019.
- A. Kirk 2003 Alan Kirk, »Love Your Enemies,« the Golden Rule, and Ancient Reciprocity (Luke 6:27-35), *JBL* 122/4, Atlanta 2003, 667-686.
- J. R. Knipfing 1922 John R. Knipfing, *The Edict of Galerius (311 A. D.) re-considered*, *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 1/4, Bruxelles 1922, 693-705.
- S. Kovačić 2008 Slavko Kovačić, *Pitanje početka salonitanske crkve u historiografiji i u sklopu općih spoznaja o procesu širenja kršćanstva na Sredozemlju do sredine 3. stoljeća*, u: Josip Dukić – Slavko Kovačić – Ema Višić-Ljubić (ur.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti*, Split 2008, 17-40.
- W. Kubitschek 1896 Wilhelm Kubitschek, *Il culto della Mater Magna in Salona*, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 19, Spalato 1896, 87-89.
- M. G. Lancellotti 2002 Maria Grazia Lancellotti, *Attis. Between Myth and History. King, Priest and God*, Leiden 2002.
- K. Latte 1960 Kurt Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.
- G. Lettich 1983 Giovanni Lettich, *Le iscrizioni sepolcrali tardo antiche di Iulia Concordia*, Trieste 1983.
- C. R. Long 1987 Charlotte R. Long, *Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden 1987.
- B. Lovrić 2018 Biljana Lovrić, *Objavljeni prikazi boga Merkura na području Hrvatske u rimskoj provinciji Dalmaciji*, *Asseria* 14, Zadar 2018, 99-154.
- L. A. MacKay 1965 Louis Alexander MacKay, *The Sin of the Golden Ass*, *Arion* 4/3, Boston 1965, 474-480.
- J. Marcus 2010 Joel Marcus, *The Testaments of the Twelve Patriarchs and the Didascalia Apostolorum: A Common Jewish Christian Milieu?*, *JTS* 61/2, Oxford 2010, 596-626.
- E. Marin 1994 Emilio Marin, *Civitas splendida Salona*, u: E. Marin (ur.), *Salona christiana*, Split 1994, 9-105.
- E. Marin 2007 Emilio Marin, *Mozaik u oratoriju sv. Venancija u Lateranskoj krstionici*, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, Zagreb 2007, 251-256.
- I. Matijević 2020 Ivan Matijević, *Židovska vjerska zajednica u Saloni*, *CUS* 55/2, Split 2020, 238-248.
- I. Matijević – A. Kurilić 2011 Ivan Matijević – Anamarija Kurilić, *Dva neobjavljena žrtvenika iz Salone*, *OA* 35, Zagreb 2011, 133-165.
- J. Medini 1981 Julijan Medini, *Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Zadar 1981.
- W. A. Meeks 1993 Wayne A. Meeks, *The Origins of Christian Morality. The Two First Centuries*, New Haven 1993.
- Ž. Miletić 1996 Željko Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Zadar 1996.

- A. Momigliano 1984 Arnaldo Momigliano, *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, Roma 1984.
- G. E. Myloans 1961 George Emmanuel Mylonas, *Eleusis and Eleusinian Mysteries*, Princeton 1961.
- A. Nikoloska 2010 Aleksandra Nikoloska, *Aspects of the Cult of Cybele and Attis on the Monuments from the Republic of Croatia*, Oxford 2010.
- D. Noy – A. Panayotov – H. Bloedhorn 2004 David Noy – Alexander Panayotov – Hanswulf Bloedhorn, *Inscriptiones Judaicae Orientis, I, Eastern Europe*, Tübingen 2004.
- H. W. Pleket 1981 Harry W. Pleket, *Religious History as the History of Mentality: the 'Believer' as Servant of the Deity in the Greek World*, Leiden 1981.
- A. Rebić 1976 Adalbert Rebić, *Grieh, Zakon i oslobođenje u SZ i u židovstvu*, BS 46/1-2, Zagreb 1976, 25-55.
- W. L. Reed 1954 William L. Reed, *Some Implications of Ḥēn for Old Testament Religion*, JBL 73/1, Atlanta 1954, 36-41.
- G. Rinaldi 1998 Giancarlo Rinaldi, *La Bibbia dei pagani. Testi e documenti*, Bologna 1998.
- M. Sanader 2008 Mirjana Sanader, *O antičkim kultovima u Hrvatskoj*, VAPD 101, Split 2008, 157-186.
- P. Selem 1997 Petar Selem, *Izidin trag. Egipatski kulturni spomenici u rimskom Iliriku*, Split 1997.
- P. Selem 2005 Petar Selem, *Integrativni čimbenici u mitraičkoj religiji*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Vol. 37, No. 1, 17-21.
- P. Selem 2008 Petar Selem, *Još o mitraičkom zajedništvu*, u: Znakovi i riječi: Signa et litterae, vol. II, Zbornik projekta: Mythos – cultus – imagines deorum. Zagreb 2008, 5-28.
- M. Shedd 2021 Martin Shedd, *The Historia Avgvsta before ms Pal. Lat. 899: Lost manuscripts and scribal mediation*, The Classical Quarterly 71, Cambridge 2021, 402-21.
- M. Sinobad 2010 Marko Sinobad, *Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske*, OA 34, Zagreb 2010, 145-228.
- K. D. Stanglin 2005 Keith D. Stanglin, *The Historical Connection Between the Golden Rule and the Second Greatest Love Command*, Journal of Religious Ethics 33/2, Iowa City 2005, 357-371.
- S. A. Stertz 1977 Stephen Allen Stertz, *Christianity in the Historia Augusta*, Latomus 36/3, Bruxelles 1977, 694-715.
- A. Stewart-Sykes 2009 Alistair Stewart-Sykes, *The Didascalia Apostolorum: An English Version*, Turnhout 2009.
- M. Suić 2003 Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 2003.
- T. J. Šagi-Bunić 1998 Tomislav Janko Šagi-Bunić, *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija. Od početka do sv. Ireneja*, Zagreb 1998.

- C. Tomić 1987 Celestin Tomić, *Biblijsko poimanje čovjeka*, CUS 22/3, Split 1987, 234-240.
- R. Turcan 1996 Robert Turcan, *The Cults of the Roman Empire*, Cambridge MA 1996.
- W. Van Andringa 2007 William Van Andringa, *Religion and the Integration of Cities in the Empire in the Second Century AD: The Creation of a Common Religious Language*, u: Jörg Rüpke (ur.), *A Companion to Roman Religion*, Oxford 2007, 83-95.
- I. Vilogorac Brčić 2012 Inga Vilogorac Brčić, *Sljedbenici Velike Majke na tlu Hrvatske u rimsko doba*, doktorska disertacija, Zagreb 2012.
- I. Vilogorac Brčić 2018a Inga Vilogorac Brčić, *Veterum Simulacra Deorum. Prikazi drevnih božanstava*, Zagreb 2018.
- I. Vilogorac Brčić 2018b Inga Vilogorac Brčić, *Kibelina salonitanska svetišta u svjetlu epigrafskih izvora*, Tusculum 11, Solin 2018, 17-33.
- I. Vilogorac Brčić – P. Selem 2012 Inga Vilogorac Brčić – Petar Selem, *ROMIS. Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitanae*, Zagreb 2012.
- M. J. Vermaseren 1977 Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, London 1977.
- J. Wattles 1996 Jeffrey Wattles, *The Golden Rule*, Oxford 1996.
- G. J. Wenham 2008 Gordon J. Wenham, *Law in the Old Testament*, u: John W. Rogerson – Lieu M. Judith (ur.), *The Oxford Handbook of Biblical Studies*, Oxford 2008, 351-361.
- W. T. Wilson 2012 Walter T. Wilson, *The Sentences of Sextus*, Atlanta 2012.
- A. M. Yasin 2012 Ann Marie Yasin, *Reassessing Salona's Churches: Martyrium Evolution in Question*, *Journal of Early Christian Studies* 20/1, Baltimore 2012, 59-112.
- M. Zovkić 2010 Mato Zovkić, *Elementi univerzalne etike u Pavla i stoičkog filozofa Seneke*, BS 80/4, Zagreb 2010, 1083-1104.
- D. Župarić 2020 Drago Župarić, *Knjiga o Tobiji: židovska obitelj u inozemstvu*, BS 90/2, Zagreb 2020, 439-457.

Summary

Luka Donadini

Religion, cult and morality in Salona (III) Ethical thought on the tombstone inscription

Keywords: golden rule, morality, religion, cult, Salona, ethics

The last paper in the series *Religion, Cult and Morality in Salona* studies the emergence of ethical thought on the Salonitan inscription, where the form of a well-known moral principle was applied to protect the grave site; so called the golden rule. The aim of the work is to correlate the principle from the Salonitan inscription with the moral values and principles of ancient ethical systems with a special focus on the Roman, Judaic and early Christian literary heritage. By studying the material on the Roman literary heritage, the appearance of various forms of the aforementioned principle was observed in the Stoic philosophy of Seneca and Epictetus and in the works the *Proverbs of Isidore* and the *Historia Augusta*; in the Judaic tradition, the rule appears in the *Book of Tobit* and the teaching of Hilel, and lastly, Christianity knew the rule through the Gospel texts and the early Christian works *Didaché* and *Didaskalia*. By establishing a correlation between the Salonitan inscription and fragments from ancient literature, it will confirm the persistence of ethical thought in the Salonitan records, which allows us insight into the thought life of the ancient city. An interesting addition to the research is that, considering the preservation of written historical sources and epigraphic materials, we can recognize the Salonitan inscription as the earliest trace of the so-called golden rule in Latin.

Translated by Luka Donadini

